

Grau d'Estudis
Àrabs i Hebreus

Treball de Fi de Grau

Curs 2016-2017

**TÍTOL: LES PRIMERES ESCOLES DE LLENGÜES ORIENTALS
A L'EUROPA MEDIEVAL**

NOM DE L'ESTUDIANT: Jaume Prat Borràs

NOM DE LA TUTORA: Dra. Roser Puig Aguilar

Barcelona, Juny 2017

Resum

Tres insignes intel·lectuals del segle XIII del àmbit catalanoaragonès, que d'una forma global i informal podríem anomenar "els tres ramons", tractant-se com és de Ramon de Penyafort(1185-1275), Ramon Martí (1230-1285), i Ramon Llull, (1235-1316) són l'eix mental del present treball; els tres tenen en comú l'interès i la fundació de "les primes escoles de llengües orientals en l'Europa Medieval". Aquest treball de final de grau vol comentar el context històric que van viure aquestes escoles, suggerir les motivacions profundes que van fer possible el naixement d'una realitat cultural d'aquestes característiques en la baixa edat mitjana, vol també suggerir la pedagogia que feien servir en les lliçons d'aprenentatge i el mètode d'ensenyament. Ben segur que l'escolàstica universitària va influït en la pedagogia que podien fer servir els mestres i alumnes dels *studia linguarum* de l'àmbit teològic dominicà i també franciscà, (ja que l'Escola de Miramar de Mallorca és un dels més estimats projectes de Llull, i el pensament lul·lià es pot classificar com una de les branques de la teologia franciscana). Clourem el tema amb l'aprovació del decret XXIV del Concili de Vienne del Delfinat (1311-1312), en el qual es preveu que l'estudi de l'àrab, hebreu, caldeu, entrés dins les grans universitat del moment: Paris, Bolonya, Oxford, Salamanca; era un reconeixement de l'idea que estudiar i aprendre llengües era el futur, no sols per la missió, també pel coneixement i creixement cultural d'Europa .

Paraules clau:

SEGLE XIII, ESCOLÀSTICA, RAMON MARTÍ, LLULL, STUDIA LINGUARUM

Abstract

Three outstanding intellectuals of 13th century from the Catalan-Aragonese Crown share the common feature of having been the promoters of the first schools of Oriental languages in medieval Europe: Ramon de Penyafort (1185-1275), Ramon Martí (1230-1285) and Ramon Llull (1235- 1316). Namely, these are the *Studia linguarum* of the Dominicans, and Miramar, in Majorca, promoted by Ramon Llull from a theological approach close to the Franciscans. Our research starts with them and goes to the decree XXIX issued by the Council of Vienne of the Roman Catholic Church held in 1311-1312. In this Council was decreed the establishment of chairs of Arabic, Hebrew, and Chaldean at the main universities of the time. It was, furthermore, an acknowledgement of the projects of the three eminent scholars.

Key words:

13 th CENTURY, SCHOLASTIC, RAMON MARTÍ, LLULL, STUDIA LINGUARUM

ÍNDEX

1.	INTRODUCCIÓ	
2.	CONTEXT HISTÒRIC	
	<i>2.1 Factors socials, polítics, religiosos</i>	
	2.1.1. El segle XIII: un temps culminant	5
	2.1.2. La quarta croada i la croada a la península.....	5
	2.1.3. La croada contra l'heretgia i la batalla de Muret.....	6
	2.1.4. Dominics i Franciscans.....	7
	2.1.5. Mercedaris	8
	<i>2.2 Factors culturals</i>	
	2.2.1. Les traduccions de l'àrab al llatí.....	9
	2.2.2. Les Universitats.....	10
	2.2.3. L'escolàstica.....	12
3.	ESCOLES DE LENGÜES	
	<i>3.1. Tradició dominicana</i>	
	3.1.1. Ramon de Penyafort i Ramon Martí.....	16
	3.1.2. <i>Studia linguarum</i>	17
	3.1.3. <i>El Vocabulista in arabigo</i>	18
	<i>3.2. Dins la tradició franciscana</i>	
	3.2.1. Ramon Llull i Miramar.....	20
4.	EL RECONeixEMENT: CONCILI DE VIENNE DEL DELFINAT	22
5.	CONCLUSIONS	24
6.	APÈNDIX	
	<i>6.1. Esquema d' un manuscrit del segle XIII, d' un pla d' estudis</i>	26
	<i>6.2. Algunes veus de temàtica religiosa en el Vocabulista in arabigo</i>	28
7.	BIBLIOGRAFIA	29

1. INTRODUCCIÓ

El pontificat d'Innocenci III (1198-1216) ens pot ser molt útil per introduir-nos en el segle XIII. Els *studia linguarum*, objecte del nostre estudi, apareixen a la segona meitat d'aquest segle, però cal anar enrere per descobrir les seves raons i motivacions; de fet ja a la meitat del segle XII s'iniciava tot un moviment cultural, que a mig segle XIII arribava al seu moment més esplendorós. Els assumptes cabdals del pontificat d'Innocenci III es poden recapitular en dos: per un costat l'ofensiva contra l'Islam i contra l'heretgia; dues lluites diferents, però tenint en comú una i altra l'exercici de la violència dins i fora de la institució eclesiàstica; per altre costat el Papa va tenir sempre en la ment que calia una reforma de l'Església i, en bona mesura, la va posar en obra.

Pel que fa al primer assumpte: l'acció d'organitzar una expedició per alliberar Terra Santa i l'Orient Cristià fracassarà, però en canvi sí que tindrà èxit la croada a la Península Ibèrica, en el lloc anomenat pels àrabs al-Andalus. Una coalició dels reis de Castella, Navarra i Aragó els venç "al-Muwaḥḥidun" en la batalla de las Navas de Tolosa (1212). En segon lloc la lluita contra l'heretgia és el medi originari del naixement de dos grans moviments religiosos del segle XIII, el dels pares predicadors (dominics) i el dels frares menors (franciscans). En l'àmbit català-aragonès, concretament a Barcelona, es funda l'Orde de la Mercè (mercedaris). Aquests ordes, que de manera general s'han anomenat mendicants, comportaren respecte al monaquisme de l'alta edat mitjana un element de ruptura. Tant dominics com franciscans desenvoluparen teologies diferents, que ajuden a entendre l'esperit de l'època, mentre que els mercedaris emprengueren una praxi caritativa organitzada. Els tres ordes van tenir contacte amb l'Islam des dels inicis.

Encara dins aquest apartat introductori cal prestar atenció a l'ensenyament en general, a l'aparició de les universitats, i dins d'aquesta institució tant rellevant al desenvolupament del que s'ha anomenat el pensament escolàstic, que deixa endevinar no sols les motivacions profundes, sinó també la manera com es feia en l'època l'aprenentatge de llengües orientals (àrab i hebreu). El sistema escolàstic ens pot ajudar a imaginar com funcionaven aquells *studia linguarum*: materials didàctics, metodologia etc.

El més gran pensador, teòleg i filòsof de la nostra baixa edat mitjana, Ramon Llull (1235-1316) bon coneixedor de la llengua àrab, va ser el fundador a Mallorca del col·legi de Miramar (1276) per a l'estudi de les llengües orientals; en la mateixa època; uns anys abans, un altre il·lustre personatge del domini català-aragonès, el dominic Ramon de Penyafort (1185-1275) havia estat el principal inspirador de diversos *studia linguarum*: primer a Tunis-Múrcia, i posteriorment tres més a Barcelona, València i Xativa; l'*Studium* del convent dominic de Santa Caterina a Barcelona va tenir per rector Ramon Martí (1230-1285), i ens fixarem en aquest insigne semitista i en l'obra que se li atribueix, el *Vocabulista in arabigo*¹.

Conclourem aquest treball veient per un costat com les "escoles de llengües" no arribaren a tenir continuïtat en l'orde dominicà, ni tampoc en la tradició franciscana, amb la qual es vinculava Ramon Llull, tot i que a inicis del segle XIV al Concili de Vienne del Delfinat (1311-1312) van obtenir el màxim reconeixement oficial i les llengües orientals, bàsicament àrab i hebreu, haurien d'haver estat impulsades per al seu estudi en les grans universitats del moment: Paris, Bolonya, Oxford, Salamanca.

---

¹Federico CORRIENTE(1989).

2. CONTEXT HISTÒRIC

2.1. Factors socials, polítics, religiosos

1.1.1. Segle XIII: un temps culminant

Des de la meitat del segle XII es preparava el canvi a una nova edat, degut al desfasament entre els diversos sectors del pensament i de l'acció. L'horitzó espiritual no pot deixar d'experimentar profundes modificacions degudes a l'evolució del moment, caracteritzada per la limitació de les velles servituds feudals i l'emancipació dels vassalls, que conquereixen llibertats bàsiques, cíviues i polítiques; pel desplaçament de l'eix de la vida econòmica desde les poblacions rurals a les ciutats; pel creixement demogràfic i la intensificació del comerç internacional.

Es van formant noves classes urbanes, que troben la seva força en l'associació: les noves corporacions substitueixen els vincles personals de domini, mentre es va configurant un nou règim en què tots prenen consciència de la seva participació en el bé comú. En tots els terrenys l'esperit comunitari transforma la vida col·lectiva: municipis, universitats, gremis, tercers ordres dels mendicants... Una viva curiositat condueix les noves generacions cap a la cultura: s'omplen de joventut, ben disposada i seduïda pel saber, primer les escoles urbanes i després les universitats naixents, per tal d'acollir les descobertes de la ciència grega i de la filosofia d'Aristòtil, per aprofitar la reviviscència del dret romà.

L'Església passava per moments de desconcert; havia fet la grandiosa tasca d'organitzar i moderar a partir del caos de les invasions bàrbares una societat violenta, que s'estructurà amb el feudalisme: beneïa les armes del cavaller, el monestir era pacífica rèplica del castell senyorial, en un règim fiscal merament extractiu anava endegant una veritable política de la misericòrdia i l'hospitalitat. Amb tot, s'interessava massa poc per les condicions de vida dels pagesos i artesans; i tampoc no era partidària de les cartes de franquícia, les quals no podien ser obtingudes sense un cert recurs a la violència; no comprenia l'abast dels valors comunals i tancava els ulls als canvis necessaris. Malgrat la reforma de Gregori VII i la bona voluntat dels cistercencs no encertava a trobar-se amb les noves generacions; tot i que també enmig d'aquestes circumstàncies, com per un instint natural discerneix per la fe una presència de l'Esperit i acaba reaccionant.

La pobresa mendicant serà el símbol més eficaç de ruptura de l'Església amb un passat feudal. Pobresa que era entesa no com a pràctica ascètica individual, sinó marcant les mateixes institucions; es refusava l'estabilitat econòmica dels monestirs; de fet, junt amb la pobresa mendicant hi ha un apostolat itinerant contraposat a l'estabilitat de vida monacal. Els nous predicadors, amb una gran mobilitat, constituïen comunitats de "germans donats alegrement a les improvisacions de la providència", com deia el M.D. Chenu. Res d'abadies majestuoses i immutables, edificis pobres i ocasionals, en barris populars i estudiantils. Els nous cristians consagrats a Déu i alhora inserits en un món en canvi seran per un costat els Menors (franciscans) i per altra banda els Predicadors (dominics).

2.1.2. La quarta croada i croada a la península

Una vegada elegit papa una de les primeres coses que vol portar a terme Innocenci III (1198-1216) es una ofensiva contra l'Islam pensada en un pla religiós, volia aconseguir la unió amb l'Església Grega i alliberar la Terra Santa i l'Orient Cristià de l'amenaça islàmica. Aquesta visió d'arrel espiritual es contraposava amb la política dels sobirans, que pretenia el domini

de Constantinoble i també l'enriquiment a costa de les terres conquerides. Les diverses lluites entre els diferents regnes europeus feien difícil la realització del pla papal previst.

La IV Croada sortí de Venècia, en no poder reunir la quantitat exigida pels venecians per al transport fins a Egipte va marxar per terra i la primera cosa que van fer els barons croats va ser posar setge a la ciutat de Zara (1202) a la Dalmàcia, que el rei d'Hongria havia pres. Així doncs, tot just començar, la primera acció bèl·lica va ser la conquesta de terra cristiana. El Papa va elevar una enèrgica protesta contra aquest acte de pillatge, amb la mateixa reprovació² amb què l'any 1204 hagué de blasmar el setge de Constantinoble³ i la presa de la ciutat, que va passar de mans greges a llatines.

En territori hispànic el 1210⁴ Fernando, el fill gran de rei de Castella Alfons VIII, posà en coneixement del Papa la seva intenció d'expulsar els infidels del territori, que considerava part del regne patern, i sol·licita ajuda a la Santa Seu per obtenir homes i diners⁵, Innocenci III acollí el projecte amb entusiasme i començà interessant els reis de la Península Ibèrica en l'obra d'alliberament d'aquells territoris procurant de mantenir entre ells la unitat i la pau.

Pere II d'Aragó i Sancho VII de Navarra es van unir a Castella, Portugal, encara que en guerra civil també va enviar tropes, només Alfons IX de Lleó es va mantenir neutral. Els arquebisbes de Narbona i Bordeus, i el Bisbe de Nantes es van unir als contingents ibèrics amb vint mil cavallers, i en menor nombre també els bisbe de Barcelona Berenguer de Palou. L'enfrontament amb les tropes musulmanes, comandades per al-Naşir va ser a las Navas de Tolosa el 16 de juliol del 1212. Després de la batalla, Alfons VIII va poder adreçar a Innocenci III un missatge triomfal.

2.1.3. La croada contra l'heretgia i la batalla de Muret

L'heretgia⁶s'escampava per diversos grups i localitzacions, però les causes profundes per les quals van aparèixer aquestes doctrines i moviments són ben diverses, sobretot ens interessa aquí comentar sumàriament la repressió contra els albigesos al sud de França, perquè ens fa veure el fenomen de les "croades a l'interior de l'Església", contra aquells que no seguien l'ortodòxia. Els dos grans ordes religiosos, dominics i franciscans, no són aliens al fet heterodox, els primers perquè assumien per vocació la defensa intel·lectual de les veritats

---

²AZAIS, Yvone.; THOUZELLIER, Cristina; FLICHE, Augustin (1975)64: *"Lo reconocemos con dolor y vergüenza: allí donde parecíamos haber realizado un avance, hemos retrocedido, y la razones de júbilo se han transformado en motivo de angustia. ¿Cómo haremos volver a la Iglesia griega a la unidad y cómo obtendremos de ella que sea adicta a la Sede apostòlica, después de haberla perseguido?. La Iglesia griega no ha visto entre los latinos más que ejemplos de perversidad y obras de tinieblas, de manera que está en su derecho de aborrecerlos com a perros"*.

³M. NATALIS DE WAILLY, ed., *La conquête de Constantinople*, Paris (1872). Fausta GARAVINI, *La conquista di Constantinopoli*, 1962.

⁴AZAIS, Yvone.; THOUZELLIER, Cristina; FLICHE, Augustin (1975) 113: "Conocemos esta iniciativa por una carta de Inocencio III a los arzobispos y obispos españoles, del 10 de diciembre de 1210 (Epist. XIII, 183). Para un conocimiento más detallado sobre las relaciones entre el papa y los soberanos de este período, véase. Demetrio MANSILLA, *"La Curia romana y el Reino de Castilla en un momento decisivo de la historia"*, Burgos, 1944, id. *"Iglesia castellano-leonesa y Curia Romana en los tiempos de don Fernando*, Madrid, 1945, y también del mismo autor: *"Inocencio III y los reinos hispanicos"* Anthologica Annua" 2 (1954) .

⁵R. GARCÍA VILLOSLADA: *Historia de la Iglesia Católica*, (BAC) vol II, Madrid (1953).

⁶AZAIS, Yvone.; THOUZELLIER, Cristina; FLICHE, Augustin (1975) 120-121: "Inocencio III definió con claridad lo que él entendía por herejia: Estimamos que hay que considerar como herejes manifiestos a aquellos que predicán o profesan públicamente ideas contrarias a la fe catòlica y que defienden el error; también aquellos que hayan sido convictos en presencia de sus prelados, ya sea porque lo hayan confesado, sea porque hayan sido objeto de una sentencia de condenación".

catòliques, els segons per les semblances que podrien tenir amb els heretges amb qui compartien certa sensibilitat. Una de les conseqüències de la croada contra els albigesos ens farà enllaçar amb el regnat de Jaume I quan apareixen els mercedaris en territori català-aragonès, un rei també interessat en les escoles de llengües.

En la lluita contra els càtars, el papa Innocenci III, primerament es va dedicar a corregir dins l'Església el membres del alt clergat, que havien afavorit l'heretgia amb la seva indiferència o amb una conducta reprensible, però ho féu amb poc èxit. Seguidament buscà ajuda en els senyors feudals, però la major part d'ells no estava al seu costat; el més disposat era Pere II d'Aragó, que tampoc no volia sacrificar el seus plans polítics a Occitània per secundar l'acció pontifícia. Per això el Papa va recórrer al rei Felip August i els feudataris del nord de França, que van acollir amb interessat ardor la proposta, inspirats no únicament pel desig de defensar la fe⁷.

Simó de Montfort encapçalà la lluita contra l'heretgia, però el combat serà un pretext per a l'expansionisme dels del Nord. Malgrat el prestigi que tenia Pere II d'Aragó davant Roma per la victòria obtinguda contra els musulmans d'Espanya, Simó de Montfort amb enganys fa que el Papa posi tota la confiança en ell. Al final ningú ja no parlava de l'heretgia albigesa⁸ ni dels seus adeptes, el problema religiós s'havia transformat en problema polític: Simó de Montfort prengué Tolosa, Pere II d'Aragó avançà en ajuda de la ciutat, fou derrotat i mort a la batalla de Muret el 12 de setembre 1213.

Innocenci III decebut pels fets, que la seva debilitat momentània havien provocat, va ordenar una investigació (gener del 2014) i entre altres mesures obligà Simó de Montfort a lliurar-li el jove fill del rei d'Aragó, el futur Jaume I.

2.1.4. Dominics i Franciscans

Innocenci III preocupat per la propagació de càtars i valdesos pel sud de França fa que Diego, bisbe d'Osma, i el canonge Domènec de Guzmán renunciïn al somni missioner d'evangelitzar pobles infidels d'entre els Carpats i el mar Negre, per enviar-los com a homes experimentats i imitadors de la pobresa de Crist a secundar els legats cistercencs, que predicaven de temps amb poc èxit a Occitània. Naixia d'aquesta manera l'Ordre de Predicadors (dominics). L'altre orde de gran importància és el de Frares Menors, que va nàixer del lideratge carismàtic de Francesc d'Assís, amb molts trets que podien fer pensar en altres moviments dissidents. Innocenci no podia deixar d'aprovar la forma d'apostolat que proposava Francesc, ja que responia als seus sentiments més íntims, i no era més que una variant del que havia aconsellat uns anys enrere a Diego d'Osma i Domènec. En una entrevista Innocenci concedí a Francesc el permís de predicar, només sobre qüestions morals. La necessitat d'una regla precisa per als Menors es va fer sentir des d'aquell moment, ja que la comunitat podia enfonsar-se en l'anarquia. Serà en el concili IV del Laterà (1215) quan es consolidaran aquests dos nous ordes. La perspicàcia d'Innocenci III va comprendre bé el valor dels mendicants per a la reforma de l'Església. Un fragment del P. Evangelista Vilanova pot il·lustrar el canvi que va suposar l'aparició de dominics i franciscans, tan importants després per a les escoles de llengües.

---

⁷ Les cartes d'Innocenci III són els documents essencials per aclarir directives pontificies, també per la informació sobre actituds dels heretges, dels prínceps temporals, dels personatges eclesiàstics (veure A. OLIVER (1956). Cf. també la col·lecció de canons conciliaris J.D. MANSI, tom XXII).

⁸ PIERRE DES VAUX DE CERNAY: *Historia Albigensis*, ed. P. GUEBIN - E. LYON (1926-1939), París: Société de l'Histoire de France, 3 vols.

“Els Menors, d’una banda, que representen, encara que sigui només per la seva condició laïcal primitiva, la reacció més categòrica i més atractiva, i d’altra banda els Predicadors, en els quals Sant Domènec va realitzar aquesta paradoxa consistent en un organisme de clergues amb un programa d’evangelisme renovador. Aquests ordres, per molt diferents que siguin, es troben en cordial comunió amb les generacions, d’on emanen [...] Amb ells, el convent es va traslladar de les valls solitàries al centre de les grans ciutats: era més que un símbol. Repudien el paternalisme abacial dels monestirs per viure en la fraternitat en la qual drets i deures emanen del bé comú: d’aquest bé comú tots en prenen consciència en assemblees adultes. L’ur govern, local o central es proveeix per mitjà d’eleccions freqüents, i està sotmès a control permanent: és la rèplica del règim de les corporacions econòmiques i polítiques del temps. Entren, com a casa seva, en les universitats, com a estudiants i com a professors, i aviat fan seves les curiositats religioses, filosòfiques, científiques de llurs contemporanis. Introdueixen Aristòtil, prohibit fins aquell moment, bategen la saviesa grega alhora que alimenten la renovació dels estudis bíblics per mitjà de la correcció de textos i de la producció de concordances i altres instruments de treball”⁹

2.1.5. Mercedaris

En la realitat religiosa més propera, cal fer esment dels Mercedaris, i amb més raó quan s’està en els preparatius dels 800 anys de la seva fundació, que es va esdevenir a la Catedral de Barcelona el 10 d’agost del 1218¹⁰. L’historiador actual de l’ordre fray Joaquín Millán Rubio documentant-se en fonts i autors de prestigi com el filòsof mercedari castellà P. Francisco Zumel (1540-1607) o el P. Gaver Nadal en la seva obra “*Speculum fratrum Ordinis Beatissime Dei Genitricis Mariae de Merce de Redempcionis Captivorum*” del 1445, i també en historiadors moderns com Faustino Gazulla Galve (Barcelona +1938), i actuals com Josep Mª Martí Bonet, fan notar que es tractava d’una fundació laïcal¹¹, no militar¹², encara no mendicant¹³ del mercader Pere Nolasc ajudat pel bisbe Berenguer de Palou, que aconseguí el patrocini reial, donat que el Bisbe de Barcelona era canceller del Regne i mentor del jove rei Jaume, que va donar als mercedaris l’exclusiva del rescat de captius en la Corona d’Aragó¹⁴; a Castella podien intervenir altres ordres com els trinitaris, fundats poc temps abans per Joan de Mata (1150-1213) al Sud de França.

Pere Nolasc era un mercader, la seva família sembla que venia de la Provença i que es va establir a Barcelona, ell es va dedicar al comerç amb el nord d’Àfrica i també amb València, on va descobrir la situació penosa del captius cristians l’any 1203, el mateix any que Domenec de Guzmán (1170-1221) començava la seva vocació missionera a Tolosa, i que Francesc d’Assis es trobava empresonat a Perusa pensant i madurant; Francisco Zumel va

⁹ Evangelista VILANOVA (1984). 478.

¹⁰ Joaquín MILLÁN RUBIO (2012) 150-165.

¹¹ J. MILLÁN (2012) 61.

¹² J. MILLÁN (2012) 62: “Ribera se equivoca rotundamente al afirmar que son sinónimos caballeros y laicos, que al darles el nombre de laicos a los Mercedarios los estaba tomando por militares. Laicos los nombran innumerables diplomas reales, tengo más de seiscientos, pero ni una sola vez militares”.

¹³ J. MILLÁN (2012) en una citació del P. Gazulla, 67: “Se puede decir con todo fundamento que no nació mendicante ni Orden propiamente clerical, aun cuando uno de sus fines principales fuera trabajar en la colecta de limosnas para la redención de cautivos”

¹⁴ E. VILANOVA, (1984) a la nota 12: Segons Batllori la fundació de l’Orde de la Mercè, embolcallada de narracions llegendàries i de documents d’autenticitat sospitosa, s’ha convertit en un gran interrogant. “L’única cosa que sembla molt probable és que, trobant-se Penyafort a Roma l’any 1235 degué intervenir en l’aprovació del nou orde per Gregori X (cf. M. BATLLORI, *Sant Ramon de Penyafort en la historia político-religiosa de Catalunya-Aragó* dins *A través de la historia i la cultura* (Montserrat 1979) pg 51.

veure un disseny diví en el naixement d'aquestes tres "religions"¹⁵. Els mercedaris volien ser una combinació de dominics i franciscans, amb vida activa i contemplativa. Des de la vessant de l'arabisme seria interessant estudiar la correspondència que van mantenir amb sobirans musulmans, o la relació que tenien amb els intèrprets (fent servir la documentació l'arabisme castellà "trujimán" en català torsimany; o estudiar també com els seus intel·lectuals es miraven l'Islam. En 1779 se suprimí oficialment l'esclavitud i els mercedaris s'han anat orientant cap a nous horitzons d'alliberament. L'actual atenció seva al preses es lloable i reconeguda.

2.2. Factors culturals

2.2.1 Les traduccions de l'àrab al llatí

El món llatí s'havia anat empobrint culturalment, des del baix Imperi romà fins a l'alta edat mitjana hi hagué una pèrdua general del llegat de l'antiguitat. Les traduccions de l'àrab al llatí, que tenen un punt culminant al segle XII a Toledo amb el que s'ha anomenat "Escola de Traductors" posa de manifest la superioritat filosòfica i científica dels estudiosos àrabs, així com la ignorància i el retard cultural en el qual vivia l'Europa medieval.

Els intercanvis científics i culturals de la civilització àrab al món llatí Occidental comencen ja al segle X, quan Gerbert d'Aurillac (va néixer el 945 i serà el Papa Silvestre II, 999-1003) entre els anys 967-970 es va establir a la Marca Hispànica, fronterera amb el refinat califat omeia d'al-Andalus, i va estudiar-hien profunditat el *quatrivium*: matemàtiques (aritmètica i geometria), astronomia-astrologia i música; des de Vic i Ripoll va establir amistat amb estudiosos de l'època com Llobet de Barcelona. Aquest seria un dels primers testimonis dels rics traspessos de coneixements de l'Orient a la deficitària cultura d'Occident.

Vers la meitat del segle XI, sobresurt la figura de Pedro Alfonso (1062?-1130), jueu convers d'Osca, interessat per l'astronomia i la medicina, i un dels pioners de la recerca i difusió de la nova ciència àrab per Europa. Pedro Alfonso es traslladà a Anglaterra l'any 1110, inici del regnat d'Enric I (+1135) i allí va impartir l'ensenyament de matèries com l'astronomia als seus deixebles Walcher de Malvert (+1135) i Adelard de Bath (floruit circa 1120-1152). Tots ells van ser difusors del seu llegat per les illes Britàniques. Pedro Alfonso, entusiasta de la nova ciència astronòmica es mostra conscient del deure i la necessitat d'ensenyar per tot Europa, fa la traducció de les Taules d'al-Jwarizmi amb el desig d'ensenyar els sabers dels pobles antics: perses, egipcis i àrabs; vol apropar el que s'havia d'anar a buscar lluny per estalviar les penalitats de viatjar a províncies llunyanes. En la seva obra astronòmica transmet una adaptació del calendari julià i posa a l'abast dels occidentals aquesta ciència. A l'*Epistola ad peripatheticos* anima als estudiosos llatins europeus a abandonar els vells ensenyaments i acceptar les vertaderes doctrines arribades d'Orient en textos àrabs. En la seva *Disciplina Clericalis*, obra de caràcter moral pensada com un text de literatura didàctica, va introduir a l'Occident el popular gènere oriental de l'apòleg sapiencial, on proposa reforçar i incloure la física dins el *quatrivium* (aritmètica, geometria, astronomia, música) entenent-la no sols com a medicina sinó també com estudi del món natural, també obre diversos àmbits d'aplicació a l'astronomia-astrologia.

---

¹⁵ J. MILLÁN (2012)41: "...la de los Predicadores para que se acrecentara la fe cristiana, la del seráfico Francisco, para que menguara la soberbia y atemperara la ansiedad por la riqueza, transformada en ejemplo de humildad y paciencia. ... irrumpió la orden de los Redentores de la Bienaventurada María de la Merced..."

En el segle del IX al XI també les ciutats del centre i sud d'Itàlia, (Roma, Nàpols, Salern i Pisa) obertes al comerç i als intercanvis culturals i religiosos amb l'Ortodòxia, van assumir un paper rellevant en les versions llatines des del grec¹⁶.

En el segle XII, considerat com un temps de renaixença¹⁷, van continuar les traduccions llatines, la Península Ibèrica serà el lloc on innumerable estudiós van a cercar-hi la ciència àrab: Raimon de Marsella (fl.ca.1140), Gerard de Cremona (114-1187) el seu deixeble Daniel de Morley (1140-1210), i Hermann Alemannus (fl.ca.1240-1256) van a formar-se a la ciutat de Toledo, amb la seva comunitat mossàrab; altres es va situar a la riba del riu Ebre, com Hugo de Sanctalla (fl. ca. 1130) que treballà per al bisbe de Tarazona i estudià els tresors que els àrabs van haver d'abandonar, recollits a la biblioteca de l'abadia de Rueda. També cal recordar Robert de Ketton(fl. ca. 1141-1150) que fou traductor en dos vessants ben diferents: per una costat dirigí l'equip format per l'abat de Cluny Pere el Venerable(1192-1156) que s'encarregà de traduir al llatí textos islàmics i en especial treballà en la primera versió de l'Alcorà; i per un altre costat també era traductor de textos científics; i també Hermann de Carintia (fl. ca.1138-1143), amic de Robert de Ketton, que formava part de l'esmentat equip de traductors de textos islàmics format per Pere el Venerable. Les traduccions del corpus de textos islàmics que es va impulsar des de Cluny tenia un objectiu clar que Martínez Gázquez¹⁸ explica així:

Los cluniacenses asumieron el liderazgo del pensamiento cristiano del Occidente latino en su lucha contra el Islam, y difundieron por toda la cristiandad latina sus apreciaciones y su ideología a través de la predicación y la realización de las cruzados en Oriente y en la Península. Pedro el Venerable recogió esta herencia, pero procuró, a su vez, hacer ver la necesidad de enfrentarse al Islam, no solo con la lucha armada y la guerra, sino también con las armas intelectuales del conocimiento y la refutación de las doctrinas islámicas.

Un segle més tard de la mort del Abat de Cluny, ja hi havia l'experiència de la primera escola de llengua a Tunis, com havia planejat Pere el Venerable era necessària per conèixer més bé l'adversari, però es dona un pas més, ja no sols calia disposar de bona informació i no basar-se en llegendes i difamacions, sinó poder aproximar-se a l'altre parlant com ell, llegint els seus textos sagrats com ell els llegia, i tenir coneixement de primera mà, no pel que altres puguin haver traduït. Les traduccions del àrab al llatí de mitjans del segle XII (principalment la del Alcorà i les del corpus islàmic) connecten plenament amb una bona part del programa de les escoles de llengües de mitjans del segle XIII.

A les acaballes del segle XII hi hagué la figura de Domingo Gundisalvo (fl.1178-1190), que seria com un cas paradigmàtic de la tasca de la l'Escola de Traductors de Toledo. El traductor de la ciència dels àrabs, labor que no realitzava sol¹⁹, primer passava el text àrab a la llengua romanç per assegurar-se'n la correcta interpretació, i en un segon moment el traslladava al llatí, la qual cosa permetia que tingués difusió per tota Europa. Gundisalvo, a partir del que ha adquirit en la saviesa de la ciència àrab elabora una nova obra creativa, integrant-la en la tradició cristiana, fent també una síntesi de raó i fe. En el seu *De anima* tradueix el comentari que Avicena fa d'Aristòtil i en *De divisione philosophiae* assoleix una obra madura on es mostra la compressió de la ciència i la filosofia àrabojudieus integrades en la fe cristiana.

¹⁶ J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ (2007)12.

¹⁷ José MARTÍNEZ GÁZQUEZ (2007) 13-14. Cf. Ch. HASKINS:*The Renaissance of the Twelfth Century. Cambridge* (1927/1971).

¹⁸J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ (2007) 37.

¹⁹ MAATAOUI (1999) 108-128

Com diu Joan Vernet: “El siglo XIII es muy probablemente el que mayor interés presenta para el estudio del trasvase de ideas de Oriente a Occidente”²⁰. Tres fenòmens van afavorir el moviment de passar coneixements de la cultura àraboislàmica a la cultura llatina-cristiana: el primer el trobem a Sicília, on l'emperador Frederic II de Hohenstaufen (1194-1250), enamorat de la cultura oriental, reuní a la seva cort bons coneixedors cristians com Miquel Scot o Leonard Pisà, conegut com Fibonacci, que van mantenir correspondència amb els savis musulmans més importants del moment: Ibn Sapīn (andalusí), Kamāl al-Dīn b.Yūnus (1156-1242), al-Qarafī (físic, m. 1285); el segon fenomen es localitza a Castella on Alfons X el Savi (1221-1284), segueix una política cultural com la de l'emperador Frederic II, impulsa i dona mecenatge “l'Escola de Traductors de Toledo en el seu segon període, moment en què les nombroses traduccions queden en la llengua romanç, i com a conseqüència obtenen una transmissió més limitada en altres zones del continent Europeu. I el tercer fenomen són les universitats naixents que veurem en el punt següent i que ens interessin pel seu influx sobre l'ensenyament en les escoles de llengües.

2.2.2. Les Universitats

En llatí medieval el terme universitat significa “la totalitat”. Les universitats neixen d'una necessitat d'independència acadèmica; ni que Ribera²¹ els intentés buscar un origen oriental. La totalitat dels professors i estudiants reclamava independència en relació amb l'autoritat eclesiàstica: les universitats de la primera generació –Bolonya, Oxford, París– es constituïren en reacció contra el bisbe local. També es buscava la independència en relació amb el poder civil laic: el recurs ala vaga o l'amenaça de trasllat a una altra ciutat, foren bons instruments per obtenir l'exempció de la jurisdicció laica i la llibertat intel·lectual, que consagraren els estatuts atorgats per la Santa Seu. Perquè és amb el suport pontifici que les universitats guanyen llur autonomia. En la majoria dels casos va ser el Papa l'autoritat responsable de la seva creació, (31 de les 44 universitats fundades abans de 1400 ho foren per privilegi pontifici). Per al papat les universitats eren una manera d'estendre la seva influència més directa, passant per sobre dels bisbes locals i dels poders civils.

Les universitats tenien un sentit polític unificador contra els nacionalismes naixents, així com en relació amb les mutacions socials. El terme universitat també assenyala la pretensió, no menys original, d'intentar una aproximació universal al coneixement, neix en un moment d'universalisme del pensament i del raonament, quan l'escolàstica fomentava ambiciosos sistemes d'estructuració de tots els sabers humans (les summes!), es donava una incipient renovació científica, i s'obrien camins vers l'humanisme renaixentista.

Una cronologia elemental del fenomen universitari és difícil de fixar. A l'origen hi ha la voluntat de mestres i alumnes d'organitzar-se millor en funció dels seus interessos i comoditats. De manera no exhaustiva, ni en dades ni en fets, destaquem que Bolonya, era la capital europea del dret, on s'agruparen professionals a finals del s. XII; Salern va tenir la primera corporació mèdica; París esdevingué la referència en teologia ja en la segona meitat del segle XII. Oxford aparegué al 1167 i Cambridge al 1209, i per una vaga de 2 anys al 1229 va haver-hi un gran transvasament d'Oxford a Cambridge.

---

²⁰Juan VERNET (1999) 251.

²¹J. VERNET (1999) 253 cf. nota 8; *Origen del colegio nidamí de Bagdad, I* (1928 Ribera), pp. 361-383 y *La Enseñanza entre los musulmanes españoles, I* (1928 Ribera), pp. 229-359, especialmente pp. 242-243. Puede verse la descripción que del origen de estas “universidades” orientales hace Suyūfī”.

Les primeres universitats a la Península Ibèrica van ser: Palència fundada l'any 1208 per Alfons VIII, Salamanca l'any 1215 per Alfons IX i Valladolid el 1260. En l'àmbit portuguès tingueren gran renom Coïmbra de 1279 i Lisboa de 1290. Al segle següent comencen les Universitats a la Corona d'Aragó: Lleida 1300 per Jaume II, Barcelona 1446 per Alfons V, el mateix monarca que fundà la de Saragossa 1450.

El P. Evangelista Vilanova citant Batllori lamenta el retard de la institució universitària en terres catalanoaragoneses:

“Una història estrictament teològica reflectiria la pobresa originada pel retard amb què arribaren a la península les facultats de teologia. I una història de la teologia en un sentit massa ampli vindria a coincidir o amb la història de la filosofia o amb altres feixes de la història general de la cultura”.²²

Alhora que vol donar-ne una explicació:

“És cert que, des de l'última part del segle XII, alguns prelats i congregacions capitulars s'interessaren per la promoció cultural del clergues amb oportunes ajudes econòmiques. Els noms d'estudiants catalans i aragonesos són nombroses a les facultats de París, Bolonya, Tolosa i Montpeller, ciutats, les dues últimes sobretot, de fàcil accés des de qualsevol part del regne, potser aquesta facilitat va contribuir al retard del naixement d'una universitat autòctona als territoris de la corona”²³

Mestres i escolars al segle XIII són itinerants com a l'XI i XII, s'establien per alguns anys en una universitat o en una altra. En aquell moment la funció d'ensenyar esdevingué una professió, els mestres vivien de la retribució que pagaven els alumnes i del que els procuraven els beneficis eclesiàstics. No disposaren de locals propis fins al segle XV, l'ensenyança es feia en cases dels mestres, en convents, capelles... Els estudiants eren repartits en grups lingüístics i nacionals; començaven per l'estudi de les “arts liberals”, el que actualment correspondria als estudis secundaris, i les seves edats solien estar entre els 14 i 20 anys. El pla d'estudis d'arts consistia en el *trivium* (gramàtica, retòrica i dialèctica [lògica]) i el *quadrivium* (aritmètica, geometria, astronomia i música). Després d'aquest estudi comú es feien les especialitzacions com dret, teologia, medicina (cf. Apèndix 1).

La qüestió seria veure quin lligam hi ha entre les universitats i els “Studia”, deixant de banda que les dues institucions tenien un caràcter formatiu i que el floriment de una i altra són en la mateixa època; els nous ordres es trobaven totalment còmodes en la institució universitària, sols per aquestes raons es pot parlar de la influència de la anterior i més gran, que és la universitat, sobre la posterior i més petita que és l'*studium*, i aquesta influència havia de ser més que en l'organització en el mètode d'estudi. Però cal assenyalar també les diferències entre una i altra pel que fa al seus orígens. Les universitat tenen un caràcter corporatiu i l'organització s'assemblaria més ala d'una associació. Els ordres religiosos naixents, totalment amb sintonia amb l'esperit de l'època, són també democràtics, però tenen un marcat caràcter jeràrquic i una finalitat evangelitzadora d'anar per tot arreu i a tothom predicant el missatge salvífic, i troben en aquesta època la concreció en la missió a jueus i musulmans.

2.2.3. L'escolàstica

---

²² Evangelista VILANOVA (1984): *Història de la teologia cristiana*, vol I, Barcelona: Herder, pg. 627

²³ E. VILANOVA (1984) 628.

M. D. Chenu mestre del P. Evangelista Vilanova, el meu professor d'història de la teologia, deia que “tota la pedagogia medieval es basava en la lectura de textos; l'escolàstica universitària institucionalitzà i amplificà aquesta tasca”²⁴. L'escolàstica és una tècnica fonamentada en la comprensió dels textos a partir d'una anàlisi formal. Primerament una anàlisi gramatical i semàntica que buscava el sentit literal²⁵ per arribar finalment a la interpretació simbòlica i moral. L'ensenyament era abans que res una lectura comentada, un intent d'interpretació, de clarificació, d'harmonització.

Cal parar esment en els canvis del llegir: la lectura del monjos en la alta edat mitjana era una lectura espiritual, que consistia en tres passos (*lectio, meditatio, contemplatio*) que si bé es feien de manera successiva en un clima de pregària, cal entendre de manera simultània; sincronia i diacronia es donaven la mà en la lectura monacal. Amb la *lectio* es buscava amb atenció la literalitat del text, tot era important; la *meditatio* consistia en un rumiar, un pair el que s'ha llegit anteriorment, una certa divagació entorn d'allò que es creu central; la *contemplatio* volia ser una doble mirada vers la realitat i vers el text, amb la mirada que Déu adreça a tothom. La lectura de l'home antic de finals del imperi romà i de l'entrada a l'edat mitjana era una lectura lenta, una lectura personal d'obres en les quals es buscava la saviesa, amb el pensament que la saviesa era un do, un regal que Déu oferia als homes. En la baixa edat mitjana, que comença al s. XII, els sabers²⁶ diversos van passar a ser en ells mateixos la meta principal del lector, no es buscava ja la prioritat de la saviesa mitjançant la lectura gratuïta, com feien els monjos en els seus ocis espirituals, modernament els sabers s'aniran concebant no tant com a dons sinó com a conquestes fetes per l'home. Les escoles de llengües havien d'aprofitar aquesta manera de llegir antiga, tenint present com veurem més endavant que eren escoles no sols per aprendre gramàtica, sinó també apologetica cristiana, per això calia una lectura no solament literal, sinó amb més gruix, per la meditació es podia entrar més a fons en els temes de controvèrsia mitjançant una millor comprensió de l'altre i de la pròpia fe.

Per tenir un accés ràpid al saber calia condensar l'essencial de la matèria que era necessari conèixer, per això feien falta instruments d'aprenentatge més manejables: índexs de continguts, índexs de conceptes, concordances de termes, índexs analítics classificats per ordre alfabètic, taules, sumaris i compendis. En aquest sentit la utilització d'una obra lexicogràfica com el *Vocabulista in arabigo* s'havia de veure com a totalment útil en les Escoles de Llengües, tant pel contingut com per la manera d'adquirir els sabers lingüístics. Una conseqüència d'aquest gènere de materials nous va ser fer que la lectura ja no fos íntegra i passes a ser fragmentària²⁷, selecta (sovint sense saber gaire el criteri de selecció d'un text o un altre en els florilegis). Oferint un material de consulta d'accés ràpid, i pràctic, es va arribar a que la lectura d'extractes dispensés de la lectura completa; alhora que es limitava la

²⁴Jacqueline HAMESSE (2011) “El modelo escolástico de la lectura”, dins *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Guglielmo CAVALLO y Roger CHANTIER(eds.) 147

²⁵J. HAMESSE (2011) 155: “El método de enseñanza heredado del siglo XII preveía tres niveles: la explicación gramatical, palabra por palabra (*littera*), el comentario literal o paráfrasis, destinado a captar el sentido general y los matices de la frase (*sensus*) y por último la explicación profunda y personal del pasaje comentado por parte del profesor (*sententia*). Esa técnica le permitía normalmente a cualquier estudiante llegar a un entendimiento en profundidad de la obra en cuestión.

²⁶J. HAMESSE (2011) 153: “...para lograrlo, (la adquisición del saber) era necesario cierto número de claves que permitían hallar rápidamente los pasajes de que querían valerse. Si uno desea hacerse una idea de conjunto de las realizaciones de los cistercienses para dividir el texto, para organizarlo en secciones, para poner de relieve los pasajes juzgados más importantes, es preciso leer los trabajos que Richard Rouse ha escrito sobre el tema.

²⁷J. HAMESSE (2011) 153 “Cambia la referencia al libro, y el contenido ya no se estudia por sí mismo y con miras a adquirir cierta sabiduría, como preconizaba Hugo de San Victor. En lo sucesivo, el saber era prioritario y pasaba por encima de todo, aunque fuera fragmentario.

creativitat, la reducció va dur també inevitablement la simplificació de les doctrines i la pèrdua dels matisos²⁸. Pel que fa a la recepció de les obres d'Aristòtil, base de l'ensenyament de la filosofia, és un exemple de com es llegia i s'entenia: Els alumnes que no havien rebut un iniciació prèvia, no arribaven a comprendre la profunditat del seu pensament; per tant els florilegis d'Aristòtil seguien facilitant un accés a una filosofia difícil, el sentit del qual no era sempre de bon captar, fins i tot pels especialistes. Per això bona part dels estudiants es quedava a la perifèria del pensament de l'autor, com segurament els estudiants de les escoles de llengües després de l'aprenentatge gramatical bàsic, quan començaven a llegir textos, no eren obres completes, més aviat fragments, crestomaties segurament de temàtica religiosa, encara que no s'hauria de descartar que també es familiaritzessin en poesia o literatura àrab.

Hi havia dues raons econòmiques unides que feien menys desitjable la còpia completa d'una obra escrita: el preu del pergami era car, per la producció d'un llibre com la Bíblia es necessitaven les pells de tot un ramat, que equivalia a una fortuna; per altre costat la tasca d'escriure era considerada una feina servil, treball de copistes professionals, que també calia pagar. No sempre es podia perdre el temps copiant un llibre sencer²⁹. Als ordes religiosos els era útil aquest sistema de reducció d'obres, i seran molt actius en confeccionar florilegis³⁰, ja que també era la manera de controlar textos herètics³¹. Els llibres que es feien servir en les escoles de llengües eren per un costat per l'aprenentatge gramatical, com podia ser el *Vocabulista in arabico*, i apologetic com la *Summa contra gentes* o el *Pugio fidei*, encara que no hi ha una certesa absoluta per la manca de coneixement dels programes i del que s'hi feia exactament.

Fins ara hem considerat l'escolàstica des del punt de vista d'una lectura d'una obra tal com la rep el lector d'acord a una nova concepció del llibre, que es va començar a gestar al segle XII, ara veurem com l'altra cara de la moneda, ja que analitzarem com es realitzava l'escriptura d'una obra per part del seu autor: el canvi més notable va ser l'escriptura amb bona separació dels mots, cosa que ja arrencava de segles anteriors al nord d'Europa. A més de l'escriptura discontinua, s'introduïen abreviacions en partícules monolèxiques, guions, colofons a la fi dels paràgrafs, acoloriment de caplletres, i molts altres signes, tot per fer una presentació gràfica de la informació més grata i regular, com un instrument pedagògic deliberat.

La nova manera discontinua d'escriure, anava acompanyada d'un canvi lingüístic significatiu que va dur l'evolució de la llengua llatina³² a unes convencions més uniformes d'ordre

---

²⁸J.HAMESSE (2011) 159: "...no podía sino orientar los estudios hacia la esterilidad, cuando esas compilaciones no se consideraban únicamente como meros instrumentos de trabajo, sino que se convertían en una meta en sí. La reducción del pensamiento original de un autor a una serie de citas mejor o peor elegidas y siempre sacadas de su contexto acarrea la deformación de numerosas doctrinas y no permitía entrar en contacto con la riqueza contenida en algunas obras"

²⁹J. HAMESSE (2011) 157: "Hasta el siglo XIII, la mayoría de los intelectuales tenían a su servicio amanuenses, o encargaban la labor de escribir a copistas de oficio, la cual suponía un gasto importante. Incluso en la época universitaria, cuando el acto de escribir entro obligatoriamente en las costumbres de los intelectuales, se comprueba que determinadas órdenes religiosas mendicantes prohibían a sus miembros que se pasaran el tiempo copiando textos"

³⁰J. HAMESSE (2011) 160 "El cometido de las órdenes religiosas"

³¹J.HAMESSE (2011) 162 "lo cual no es de extrañar, ya que los florilegios ofrecían textos expurgados que no entrañaban el riesgo de contaminar a las mentes ni de encarrilar a los jóvenes por malos caminos"

³²Paul SAENGER (2011) 175: "Alberto Magno, Santo Tomás, Roger Bacon, Duns Scoto y Guillermo de Ockham, pese a la diversidad de los orígenes nacionales, escribían todos el mismo latín escolástico, notable por la claridad y la precisión, obtenidas sacrificando la preocupación clásica por el ritmo, el metro y la sonoridad meliflua. Los eruditos del s. XIII se esforzaron cada vez más en sintetizar y en imponer un orden sistemático a las nuevas ideas surgidas en el siglo XII."

sintàctic, i permetia d'exposar de manera molt clara, precisa i inequívoca, cosa altament interessant per les subtileses i distincions pròpies de la filosofia escolàstica ³³.

Tots aquest canvis en la manera d'escriure van acabar d'imposar la lectura silent; així, encara que Hug de Sant Victor parla de tres modalitats de lectura: llegir per a una altra persona, escoltar la lectura d'una altra persona i llegir en silenci (*inspicere*) verb amb connotacions visuals, la darrera modalitat serà la predominant en el mateix Hug de Sant Víctor, que fa servir el verb *videre* com a sinònim de llegir³⁴. Dins les descripcions terminològiques escolàstiques es considerava *prelectio* com la lectura en veu alta d'un mestre a un alumne, mentre que la "*lectio*" era lectura individual silenciosa, i s'anirà preferint aquesta de més en més, especialment entre religiosos, pel seu efecte en el cor, en la interioritat, per la seva proximitat amb la meditació³⁵. Tot fa pensar que com a metodologia en les escoles de llegües s'havien de fer servir les dues maneres: la lectura en veu alta d'un text es totalment necessària per a principiants que estudien una llengua, però tal com hem vist ara, l'escolàstica preferia la lectura silent que facilitava una reflexió gramatical, un anàlisi més profund per entendre el contingut del text.

L'escriptura discontinua a més de facilitar la lectura silenciosa, encara va facilitar una altre canvi, el de l'escriptura per la pròpia mà. En l'antiguitat generalment es dictaven els textos, sobretot per la dificultat d'executar amb pulcritud l'escriptura contínua, que era la forma més normal de l'escriptura antiga, adoptant la discontinua es va despertar l'interès per la composició autògrafa, on la confidencialitat podia expressar els sentiments més íntims, fins i tot feia possible escriure les obres d'amagat. A més la producció autògrafa es considerava més pràctica, ja que l'autor podia exercir un control més directe i personal sobre la pròpia obra³⁶. La composició literària eròtica, que reapareix al s. XII, s'explica per aquesta intimitat, i al segle XIII l'autor cada vegada més posa per escrit ell mateix el text i van apareixent en els manuscrits correccions, afegits, notes interlineals.

Finalment, encara cal indicar un altre aspecte de canvi en aquesta època: es passa d'un procés de lectura auditiva, oral, a una lectura visual. La separació de paraules, l'ordre dins la frase, la puntuació, l'ordre de les frases en oracions més complexes, l'ús de conjuncions i adverbis va agilitzar la comprensió. El lector antic confiava en la memòria auditiva retenia un conjunt de sons per extreure'n el significat, el lector escolàstic convertia d'immediat els signes de les paraules i dels grups de paraules en unitats de significat i oblidava ràpidament les paraules concretes i el seu ordre³⁷.

En l'aspecte pedagògic era necessari portar a les aules el text que es llegia, el mestre llegia en veu alta els seus comentaris autògrafs, i els estudiants els seguien visualment en silenci en els seus propis llibres³⁸. El dictat que era un procediment medieval per ensenyar als joves ortografia i cal·ligrafia, també passa a ser un element de producció de llibres quan hi havia manca d'ells. La universitat de Lovaina organitzava sessions d'aquest tipus³⁹. Eren

---

³³ P. SAENGER (2011) 165.

³⁴ P. SAENGER (2011) 167.

³⁵ P. SAENGER (2011) 169.

³⁶ P. SAENGER (2011) 170 :“ Guiberto m. 1124 “..., ya ciego, se quejaba que la pérdida de la visión le obligaba a componer solo memoria, *sola voce, sine manu, sine oculis*. Le irritaba la presencia de un secretario y se lamentaba de no poder leer su propio texto para revisar el estilo y la elección de palabras”

³⁷ P.SAENGER (2011) 174.

³⁸ P. SAENGER (2011) 177: “En 1259, el convento dominico de París pretendía que los estudiantes, siempre que fuera posible, llevasen a clase una copia del texto que se estaba comentando en las lecciones públicas”.

³⁹ P.SAENGER (2011) 179.

necessaris els llibres de consulta de les biblioteques (diccionaris, concordances alfabètiques, summes), a finals del segle XIII el llibres encara estaven encadenats als pupitres i es llegien en silenci, individualment o en grup. La biblioteca era un lloc de quietud, el soroll destorbava, en la iconografia els personatges apareixen amb els llavis closos. Tots aquest aspectes entorn de la lectura escolàstica ens suggereixen unes maneres de fer que ben segur també s'havien de donar en les escoles de llengües, com els dictats en les aules per aprenentatge, com per anar tenint cadascú de la pròpia mà un text interessant o uns apunts ben fets que permetessin anar repassant allò estudiat i que ja s'havia oblidat.

3. ESCOLES DE LLENGÜES

3.1 Tradició dominicana

3.1.1. Ramon de Penyafort i Ramon Martí

La rica i coherent figura de Ramon de Penyafort (Santa Margarita i els Monjos -Alt Penedès 1185- Barcelona 1275) canonista, teòleg moralista i home influent en la política i la vida religiosa de la seva època, pot ser presentada des d'aquests tres angles: Del 1217 al 1222 estudià lleis a la universitat de Bolonya, on exercí també el professorat. Gregori IX (1230) li encarregà la compilació oficial de les anomenades Decretals, que foren promulgades el 1234; es tracta de l'obra que li ha donat més fama i que estigué en ús a l'Església Catòlica fins a la codificació del dret canònic sota Benet XV (1917). Va prendre l'hàbit de l'Orde de Predicadors i en l'any 1236 desplegà una gran activitat al territori catalanoaragonès fins que el 1239 fou elegit tercer general dels dominics; dimití després d'un curt però intens govern. Retornà al convent de Santa Caterina de Barcelona, on visqué trenta-cinc anys, fent de conseller del rei Jaume I i intervenint en els grans afers del territori. Remarcable es la seva obra pastoral i missionera fundant un *studium* o escola de llengua àrab a Tunis (1245/1250) i traslladant-lo a Murcia (1266)⁴⁰.

No devia ser poc l'influx de Penyafort en Ramon Martí (Subirats - Alt Penedès vers l'any 1230- Barcelona 1284), que ingressà com novici dominicà a Santa Catalina de Barcelona. Estudià teologia al convent de Saint Jacques de Paris, on tingué Albert Magne com a mestre, i fou condeixeble de Tomàs d'Aquino. En el capítol del Toledo, juntament amb altres vuit frares catalans fou destinat al *studium linguarum* de Tunis, on va aprendre l'àrab i serà el gran executor del projecte impulsat per Penyafort. Devia ser molt dotat per a les llengües, ja que el cronista de l'ordre Pere de Marsili (segle XIV) va descriure Martí dient: "entès en llatí, filòsof en àrab, gran rabí en l'hebreu i molt docte en la llengua del caldeus"⁴¹. En aquest sentit el present treball voldria fer notar la vesant lingüística i orientalista del autor, considerat per alguns com el primer dels semitistes europeus.

Eusebi Colomer⁴² en analitzar el pensament de Ramon Martí diferencien dues etapes: la primera amb un horitzó clarament agustiniana, que es troba en obres com *Symboli apostolorum*, realitzada en el moment que era professor a Tunis i estava ocupat en temes àrabs i alcorànics.

---

⁴⁰ Coll, Josep M. (1944) 124 : "Entiendo que, a más tardar la creación de dicha Escuela tendría lugar por los años de 1242 a 1245. No cabe la menor duda como ya hemos dicho más arriba que cuando el capítulo Provincial de Toledo de 1250, ya funcionaba dicha escuela a ella fueron asignados aquel mismo año ocho estudiantes"

⁴¹ Coll, Josep M. (1944) 126

⁴² COLOMER, Eusebi (1988) 22

La segona, d'influència aristotèlica i tomista, es troba representada en una obra com el *Pugio fideio* en la controvèrsia de Pau Cristià, centrades en temes hebraics i exegetics.

3.1.2. *Studia linguarum*

Encara que modernament es digui “escola” el nom autèntic que era *studium* equival a “estudi”, ens equivocariem si considerem que s’hi impartia sols un ensenyament en filologia i literatura orientals, en aquests centres interessava conèixer les doctrines de musulmans i jueus; coneixent les lletres dels seus llibres sagrats, no tenien com a fi primordial donar graus acadèmics sinó la projecció apostòlica pràctica. Al mateix temps que es coneixia l’altre s’aprofundia en la pròpia doctrina catòlica per poder discutir en les controvèrsies i demostrar la superioritat moral i doctrinal del cristianisme, per tant era prioritària la finalitat apologètica: la *Suma contra gentes* de Tomás d’Aquino sembla que va ser escrita a instàncies de Ramon de Penyafort per ser utilitzada en les escoles de llengües, això com Ramon Martí va escriure el *Pugio Fidei* per al estudiants de l’*studium hebraicum* de Barcelona.

Es podria dir que la vessant gramatical era propedèutica per arribar el punt doctrinal i missional, amb tot com diu el seu nom complert “*Studia linguarum*” es posava l’accent en l’estudi de les llengües orientals. També tenien un caràcter pràctic: els joves hi aprenien a missionar. No hi ha constància de programes escolars però l’itinerari a seguir era llarg: durant 4 o 5 anys s’estudiava el *trívium*, i un parell d’anys més havien d’ensenyar l’assignatura, i aleshores s’entrava a l’*Studium linguarum* en el qual s’estudiava àrab, també es feia hebreu, o a l’inrevés, també s’adquiria formació del Talmud i dels comentaristes, i una preparació apologètica, després passaven dos anys més fent teologia en algun convent, i eren enviats a un dels cinc estudis generals que tenia l’orde per Europa. Acabats els estudis eren destinats a missionar entre musulmans o jueus, però acompanyats d’un religiós més gran i experimentat.

Condensarem: ubicació, cronologia i els primers que van ser formats en els *studia*. Cal comptar amb la limitació que ve donada per la mancança d’una gran part de les Actes Provincials de la Hispània durant el segle XIII, però es pot recórrer també a altres fonts, com la crònica de Pere Marsili (s. XIV) per fer una reconstrucció de llocs i dates aproximatives així com també del nombre d’estudiants que van tenir les anomenades escoles⁴³.

Com que la finalitat de l’Orde era predicar al cristians per inculcar doctrina cristiana i evitar els errors, així com també atreure els infidels a Crist, en el Capítol General de Paris (1236) ja es recomanà l’estudi de llengües, es pensa que el gran inspirador del moviment, va ser Ramon de Penyafort; després de la conquesta de Mallorca (1230), ja s’havia fet algun assaig d’escola de llengua a l’illa, el mestre regent, va ser-ne, el convers Miquel de Benazar. En les actes del capítol provincial de Toledo 1250 s’assignen 8 frares a l’estudi de l’àrab, no es diu el lloc, però això fa pensar que en el convent de Tunis ja hi havia alguna realitat, es diu que els frares assignats eren catalans, encara que això s’ha mirat amb certa amplitud, com es veu amb algun dels cognoms i altres fets⁴⁴. En el període raimundià (1246-1275) consten les ubicacions de Tunis (1245?-1258) i Múrcia (1266- 1280). En la de Múrcia s’hi ensenyaven àrab i hebreu, el P. Coll pensa que Barcelona va tenir escola durant aquest període. En el període postraimundià (1275- 1313) consten l’*Studium Hebraicum* de Barcelona (1280-1291) regentat inicialment per Ramon Martí, l’*Studium Arabicum* de València en la mateixa

⁴³COLL, Josep M. (1944-1946).

⁴⁴ROBLES, Laureano (1980) 45: *Arnaldum de Guardia, Petrum de Cadireta, Raymundum Martini, Petrum Ariae, Petrum de Suteo, Petrum de S. Felice, Didacum Stephani, Petrum de Canellis*.

època de Barcelona amb Joan Puigventós al capdavant. El 1291 s'autoritza obrir Xàtiva, on es traslladen les dues esmentades seus anteriorment i es considera l'any 1313 com el final de Xàtiva, ja que la documentació deixa de parlar-ne. En resum és un període d'uns 70 anys, en cinc llocs diferents, amb un mínim d'uns 40 estudiants d'àrab en els *studia*, sense comptar els d'hebreu. Per a la província dominicana d'Espanya el tema àrab tenia més pes que l'hebreu, a Europa era a l'inrevés. També hi ha constància que dins un *Studium linguarum* hi havia la presència de jueus i musulmans, que exercien de professors dels frares, és el que avui equivaldria a un professor nadiu, també Ramon Llull va fer la mateixa opció adquirint un esclau àrab; també en aquest punt s'hi ha vist una vessant eminentment pràctica, ja que gràcies al contacte amb mestres de religió musulmana o jueva els estudiants també s'iniciaven en les discussions i coneixement dels altres, i segons el P. Coll, algunes conversions començaven ja dins del mateix convent abans de sortir a missionar⁴⁵.

Malgrat que a principis del segle XIV es deixi de parlar de *Studia linguarum* en els capítols provincials, la convicció del P. Coll, és que la formació en llengües orientals i apologètica missional es va seguir donant en els *Studia naturarum*, ja que els grans responsables de l'ordre del segle XIV havien tingut un gran contacte personal amb Ramon de Penyafort i havien rebut la seva empremta.

El balanç que es pot fer de les escoles no pot deixar d'atendre l'element religiós: moltes conversions es van donar en les diferents missions a la Península o al Nord d'Àfrica. Aquelles missions, adreçades molt sovint a l'estament format i culte; no sabem gaire com eren entre els musulmans, però entre els jueus es basaven en les controvèrsies⁴⁶; les ordinàries o corrents eren les més normals i es feien en la sinagoga o dins el call, també hi havia les disputes extraordinàries com la de Pau Cristià amb Mosé ben Nahman, el primer era un frare dominic de Montpeller convers, que s'establí a Barcelona, i el segon un savi rabí de Girona. Es tracta de la famosa controvèrsia de Barcelona del 1263. En l'aspecte intel·lectual gràcies a les escoles de llengües es van produir grans llibres de teologia com la *Suma contra gentes* o el *Pugio Fidei*. Potser es podria afegir al curt però il·lustre elenc l'obra lexicogràfica *Vocabulista in arabigo* atribuïda a Ramon Martí. Conegut com era l'esperit de treball en equip entre dominics en aquesta època, no seria gens estrany que des dels *studia linguarum* alguns ajudessin en la traducció de textos i en diversos aclariments entorn la polèmica averroista del moment.

3.1.3. El *Vocabulista in arabigo*

Federico Corriente⁴⁷ ens introdueix en les tres primeres obres de lexicografia àrab al món occidental

“Los primeros diccionarios bilingües de árabe conocidos en Europa, adelantándose en siglos a los humanistas del Renacimiento, se componen en la Península Ibérica y son en muchos sentidos pioneros de una técnica mantenida en lo esencial hasta nuestros días. Nos referimos, naturalmente al *Glosario* de Leiden, al *Vocabulista in arabigo*, atribuido sin argumentos decisivos a Ramón Martí, y al *Vocabulista en letra castellana* de Pedro de Alcalá... Las dos primeras obras permanecieron manuscritas hasta fines del s. XIX (edición de C. Schiaparelli

⁴⁵ De vegades el coneixement de l'altre podia tenir efectes contraris als desitjats. Vegi's el cas de fra Anselm Turmeda (1355-1423) passat a l'Islam.

⁴⁶ Al·lusió a les disputes de Barcelona, Tortosa...

⁴⁷ Federico CORRIENTE (1997) “La lexicografía árabe en España: Pasado, Presente y Futuro”, dins “*Pensamiento i circulación de las ideas en el Mediterráneo: el papel de la traducción*”, cord. Miguel Hernando y Gonzalo Fenández, Cuenca, Universidad de Castilla –La Mancha, pp 133-135

del *Vocabulista* en 1871) o principis del XX (edició per Seybold del *Glosario* de Leiden en 1900). En cuanto a la tercera de estas obras, el Vocabulario publicado por P. de Alcalá juntamente con el *Arte para ligeramente saber la lengua aràviga* de 1505 en Granada, tampoco ha tenido hasta hoy la fortuna de ser objeto de una edición crítica.”

Resumint esquemàticament l'autoria, època, lloc, destinataris i algun tret lingüístic del que Corriente comenta amb més detall sobre les tres primeres obres lexicogràfiques occidentals per a l'àrab es podria dir següent: A/ Del Glosari de Leiden no se n'ha identificat l'autor, però segons el gran coneixedor P. Konisgsveld sembla un clergue de finals del segle XII, procedent de Toledo, i el seu treball podia estar destinat a arabòfons per facilitar-los l'estudi del llatí i la comprensió de les Sagrades Escripures; aspirava al registre de l'àrab clàssic, no dialectal, encara que no en tingués coneixements suficients. B/ El *Vocabulista in arabigo*, la crítica (no unànime) l'atribueix a l'esmentat erudit dominic fra Ramon Martí, de finals del segle XIII (l'únic manuscrit conservat sembla procedent del llevant peninsular; de Miramar?) no estava destinat a la lectura sinó a l'aprenentatge de l'àrab dels missioners entre musulmans andalusins, la seva informació lèxica i morfosintàctica és ampla i variada, sense massa errors, amb grafia àrab adaptada a la pronunciació dialectal, en dues parts: llatí-àrab i arab-llati. C/ Pedro de Alcalá, autor de l'altre *Vocabulista*, era també religiós o clergue com els anteriors, potser jueu convers o familiaritzat amb aquest grup social, com ho indica algun tret lèxic específic del judaisme sefardita, quan es parla de “cabanetes” és a dir “sukkot”, o de “canelobres” o sigui “menorà”, un registre dialectal mitjà; el lloc de l'obra sembla la Granada del segle XV i devia estar destinada a la missió cristiana entre musulmans. Pel que fa al contingut lèxic i gramatical no reflecteix un bon domini de la llengua, i això es nota quan completa paradigmes o posa imperatius que no existeixen, o oracions passives de verbs intransitius etc. Transcriu la grafia àrab amb lletres llatines inventant signes i diacrítics.

En el pròleg de l'edició de F. Corriente del *Vocabulista in arábico*⁴⁸ es descriuen els elements lingüístics del lèxic àrab andalusí de l'obra (per als seus objectius no es rellevant la seva autoria⁴⁹) sigui qui en sigui l'autor, mostrava bon coneixement de l'àrab clàssic. Corriente assegura que el manuscrit de la Biblioteca Riccardiana no és l'original, sinó una còpia potser de l'escola de Miramar⁵⁰, i per aquest assumpte remet a l'obra de David Griffin⁵¹, que estudia els mossarabismes dins el *Vocabulista in arabigo* descobrint que molts d'ells tenen una etimologia que prové del català.

Entre els mossarabismes del “Vocabulista” estudiats per Griffin no es troba lèxic doctrinal, ni teològic ni específic d'una religió (gairebé com a excepcions: “šunūga”-sinagoga i “Zallayr” que segons Dozy seria patinar, també en el sentit de caure en pecat; però dos exemples no són prou significatius en el conjunt). De manera molt general els mossarabismes es podrien classificar en els grups de: indumentària (7 mots), llocs (11 mots), mesos de l'any (4), animals i objectes que utilitzen (36 mots), eines, atuell (52 mots), plantes (16), menjars (14) feines, verbs, oficis (21), mesures (2), cos humà (2) diversos (23). Alguns exemples: BURRŪQA:

---

⁴⁸F. CORRIENTE, “*El léxico árabe según el “Vocabulista in arábico”*”, Departamento de Estudios Árabes e Islámicos 2, Universitat Complutense, Madrid (1989)

⁴⁹ F. CORRIENTE, op. cit., pg 6: “No queremos entrar aquí en la polémica de la identificación exacta del autor principal de la obra, punto que afecta poco o nada a la validez de su información lingüística que fundamentalmente nos ocupa ahora, pero lo cierto es que dicha persona parece haber tenido un conocimiento no escaso de árabe clásico”

⁵⁰ F. CORRIENTE, op. cit., pg 7: “el ejemplar de la Riccardiana no sera el original sino más bien una copia hecha en tierra de lengua catalana, no parece dudar que tenga la misma procedencia, y más concretamente del seminario lingüístico-misionero de Miramar en Mallorca”.

⁵¹ David GRIFFIN, *Los mozarabismos del “Vocabulista” atribuido a Ramon Martí*, Madrid (1961).

verruca, cat. verruga; BUBUBBA: cast. abubilla, cat. puput; BŪDA *boa*, en la glossa “*est heba similis junco*”, cat. bova; BŪS: *navisen* relació amb cast. buzo, i cat. bussi= petita embarcació; BARŪN *urceus*, cast porrón, cat. porró; FURĀT cat. forat, cast. agujero; DĀDA: *nutrix*, cat. dida, cast. nodriza; FAŠA cat. faixa, port. feixa; FAŠQAR *acervust*, cat. garbera, que prové de l’aragonès; QAYATTRA: *colubium*, cast. cayado, escarpia, cat. gaiata; QUNILYA: *cuniculus*, cast. conejo, cat. conill; RABYANA: *scobies*, cast. herrumbre, orin, cat. rovell; RUṬABĀL: aparell de fusta que s’utilitza per arreplegar fems, una mena de pala de fusta; SARAND: *cribrum*, un sedàs molt atapeït; ŠAYRA: cast. sera, cat. sàrria; TABBŪN: en totes les llengües romàniques cast. cat. port. fr. del verb tapar, tap; TADD *mamma*, cast. teta, cat. mama, que va tenir influx en dida; ṬIRŶAL: *timpanum*, cat. tritllejar, tocar seguit les campanes en sentit de festa; ṬURLĀFA: Simonet dona el sentit cast. de patraña; UŠQUṬAYR: cast. escudero; ŶINŶIBĀSA: rèptil, cast. cienpiés, cat. centpeus.

Al final de l’obra de Griffin hi ha dos apèndixs, en el primer es troba una llista de veus que registra Simonet, però que no es troben en el “Vocabulista”, són paraules d’origen mossàrab que Simonet va posar en el seu propi Glossari, el qual va fer tan gran servei a Griffin (qui al mateix temps adverteix que no ha de ser utilitzat sinó amb precaució). Simonet classifica les veus de la manera següent: 1. Les d’origen europeu, encara que no mossàrabs; 2. Les d’origen oriental, ja sigui berber o àrab més llunyà; 3. Les d’origen desconegut. En el segon apèndix Griffin reuneix les veus romàniques que apareixen al *Vocabulista*, ja sigui com glosses o com epígrafs, que tenien l’aspecte romanç. Celestino Schiaparelli, (Florència, 1871) s’adonà que una gran part d’aquestes veus són catalanes⁵².

Buscant el lèxic que podria ser específic del cristianisme⁵³ per fer-lo conèixer als musulmans o per contra buscant lèxic àrab, que haurien de conèixer els missioners cristians, els resultats segons la meua valoració han estat escassos, un té la impressió no es volia ensenyar un vocabulari particular de la religió cristiana o de la religió musulmana, tot al contrari sembla força neutre. El *Vocabulista* no és un diccionari d’idees afins, està ordenat per arrels, i cal també dir que en algun cas no es pot assegurar el significat que ha volgut atribuir l’autor a un mot (cf-Apèndix 2).

3.2. Dins la tradició franciscana

3.2.1. Ramon Llull i Miramar

“Escolàstic independent, creador del català literari, missioner i apòlogista de la fe cristiana, lògic subtil, novel·lista didàctic, poeta i místic, una personalitat fora de sèrie”, així caracteritza Ramon Llull (1235-1316) el P. Evangelista Vilanova. L’objecte del present capítol és tan sols fer notar el punt del seu aprenentatge de l’àrab i el gran interès que va tenir perquè altres també l’estudiessin en l’escola de Miramar, per això veurem dos fragments de la seva immensa obra escrita, que il·lustren sobre aquest aspecte no menor de la seva vida.

El primer és la *Vita Coetanea*, obra que Llull dictà a un monjo cartoixà a Paris (1311) i que vindria a ser com les seves memòries, de quan ja ancià li quedaven pocs anys de vida, allà ens diu com van ser el inici de la seva formació.

⁵² D. GRIFFIN, op. cit., pg 243: “Como ya vió Schiaparelli, la mayoría son palabras catalanas, y dentro del catalán, probablemente mallorquinas, por lo menos algunas. Otras son occitanas y algunas pocas serán aragonesismos”.

⁵³ Veure Apèndix.

“Quan el reverent mestre acabà el pelegrinatge, es plantejà d’anar al gran estudi de París per aprendre-hi gramàtica i altres ciències, mitjançant les quals i amb l’ajuda de nostre Senyor pogués donar conclusió al seu sant propòsit. Però els seus amics i familiars, i en major mesura mestre Ramon de Penyafort, de l’ordre del gloriós monsenyor sant Domingo, l’hi contrastaren i l’aconsellaren que no hi anàs, per la qual cosa retornà a la seva ciutat de les Mallorques. I, de fet, ja a Mallorca retirà totes les vestidures que acostumava portar i es vestí amb un hàbit molt honest i del drap més rudimentari que trobà i amb aquella vestimenta comença a adquirir certs coneixements de gramàtica. Temps després comprà un moro a fi d’aprendre’n la llengua aràbiga o morisca. Després de passar nou anys d’aprenentatge, un dia s’esdevingué que l’esmentat moro...”⁵⁴

No s’ha pogut trobar la identitat d’aquest esclau que li ensenyà la llengua àrab, tot fa pensar en una persona amb una bona formació, ja que conversava amb ell de temes de la fe cristiana, una persona amb la qual podia parlar i discutir. I com explica la continuació del fragment copiat més amunt, amb motiu d’una disputa religiosa amb el seu amo i alumne el moro va intentar matar-lo, però ell va poder escapolar-se’n, i l’agressor va ser castigat amb presó i pena d’execució, ni que acabà suïcidant-se. Notem que a Llull li va doldre moltíssim el suïcidi a causa de tot el que li havia ensenyat l’esclau. També cal suposar que en el mètode d’aprenentatge emprat, una part havia de ser oral, i una altra a base de lectures d’autors àrabs, potser d’Algatzell (m.1111) per la influència que aquest autor té en l’obra de Ramon Llull.

El segon text és tan sols la tercera de les catorze coples d’un bellíssim poema elegíac, el *Cant de Ramon* (1299), que és com un repàs de la seva vida⁵⁵: es recorda pecador convertit, penitent, en especial fundador de l’escola de llengües de Miramar per als franciscans (fragment que reproduïm), vol demostrar Trinitat i Encarnació, i pregonar la Resurrecció del Crist a partir del seu l’Art de trobar la veritat; manté sempre un amor cavalleresc per Maria, viu pobre i menyspreat, vol moriren un mar d’amor, crida missatgers que donin a conèixer que Déu s’ha fet home, se sent indigne i pecador, fracassat, tot i que queden els seus llibres, suplica finalment a Déu que el protegeixi, que res no li faci mal i que tingui bons companys.

*Lo monestir de Miramar
Fiu a frares Menors donar
Per sarrains a predicar.
Entre la vinya e el fenollar
Amor me pres, fe’m Déus amar
E entre sospirs e plors estar.*

Llull tingué habilitat suficient per implicar diverses instàncies en el seu projecte de Miramar: Al rei Jaume II de Mallorca per al finançament del centre, tot i que cal dir també que els pagaments no arribaven amb puntualitat i potser va ser la manca de pressupost, que obligà a tancar l’escola. Al ministre provincial dels franciscans d’Aragó per a la seva aprovació i al ministre general per a l’autorització. A la Santa Seu pel reconeixement oficial. La data de la fundació de l’escola de Miramar és el 17 d’octubre del 1276, i era tancada el 1301, per tant va durar més de 23 anys, ni que d’alguns dels darrers estem sense notícies. El seu objectiu era la preparació lingüística i teològica de missioners per a la conversió d’infidels a la fe catòlica. Malgrat que la realització concreta del monestir-escola de llengües en el bell paratge de Miramar tingués la seva fi, es preservarà com un valuós tresor la idea de l’ensenyament de

⁵⁴RAMON LLULL, *Vida coetània* (introducció i edició de Gabriel ENSENYAT) Muro (Balears), 2012, pp. 28-29.

⁵⁵VILLALBA, Pere (2015), p. 304

llengües per convèncer i explicar la fe cristiana en un temps, que pensava més aviat en conquestes militars. Com s'ha dit sembla que un dels materials didàctics de què es disposava a Miramar era el *Vocabulista in arabigo*, que Corriente situa probablement en aquest lloc i època.

4. EL RECONEIXEMENT: CONCILI DE VIENNE DEL DELFINAT

Felip IV de França (1268-1314), anomenat també Felip “el Bell”, va fer evolucionar la monarquia vers el sentit modern absolutista, en qüestió de política exterior va obrir una llarga etapa de la història de França marcada per l'enfrontament amb Anglaterra (coneguda per la Guerra dels Cent Anys, 1339-1453); també en aquesta línia exterior va fer escollir papes francesos, que van consolidar el predomini francès sobre l'Església fins arribar al trasllat de la Seu de Roma a Avinyó(1309).En els afers interns va sanejar la hisenda reial gravant amb impostos l'Església, per la qual cosa el papa Bonifaci VIII va afirmar amb energia la teocràcia,la supremacia pontifícia sobre el poder temporal (butlla *Unam sanctam*); també en aquesta mateixa línia econòmica va expulsar els jueus dels seus estats (1306).

Als inicis del segle XIV Felip el Bell pressionava el Papat per assolir els seus interessos més urgents: la qüestió bonifaciana (volia una condemna del seu arxienemic difunt, Bonifaci VIII, però el seu successor es resistia pronunciar-la) i també la supressió dels Templers, que havien gosat contrariar-lo en el projecte reial d'unió dels diversos ordes militars. Els problemes es confiaren a la convocatòria d'un concili, que segons la butlla d'indició *Regnans in coelis* (1308) tindria com a finalitats: l'assumpte dels Templers, la necessària reforma de l'Església i la croada a Terra Santa. Se'n va posposar la data per les tensions i violències dels fets consumats en la liquidació dels Templers, i finalment l'obertura va ser el 16 d'octubre del 1311 a la ciutat imperial de Vienne del Delfinat⁵⁶ (al sud de Lió, França).

Respecte la qüestió els Templers, tema principal del Concili, s'aprovà el que estava decidit ja en les comissions, i el papa Clement V, coaccionat, concedí la supressió de l'Orde, de manera que amb l'abolició el Rei de França va veure cancel·lats els deutes que tenia amb el Temple i els seus successors a la corona van rebre també les terres i rendes de l'Orde condemnat. L'inspirador i executor en l'afer templer va ser el poc escrupolós ministre del rei, Guillaume de Nogaret (1260-1313).

Respecte el problema de Terra Santa, l'actitud del concili va ser passiva, l'ambaixada de la Corona d'Aragó instava que s'atengués la croada contra Granada, però el Papa preferia que això no s'esmentés en bé d'afavorir una campanya general. Al final la croada d'Orient va ser aprovada pel Concili, però no va deixar de ser un projecte irrealitzable. En canvi Ramon Llull, que era present en l'assemblea, hi presentà i els seus plans militars i missionals, i la

---

⁵⁶ Juan Eduardo SCHENK, “*Centralización Pontificia y tendencias nacionales*”, dins *Historia de la Iglesia*, dir. por A. FLICHE-V. MARTIN, vol. XI, València, Edicep, 1975, p. 216: “Edwald Müller, el major historiador del concilio enumera los siguientes asistentes: 20 cardenales, cuatro patriarcas, 29 arzobispos, 79 obispos, 28 abades y dos generales de Ordenes religiosas. Los reyes de Aragón, Inglaterra y Francia estaban convocados pero sólo Felipe el Hermoso asistió personalmente al concilio, acompañado de su hijo, Luis de Navarra”.

seva idea d'evangelització pacífica, per mitjà de frares coneixedors de les llengües orientals, en sortí reforçada amb el decret XXIV⁵⁷ del Concili.

- *Inter sollicitudines nostris humeris incumbentes perpeti cura revolvimus, ut errantes in viam veritatis inducere, ipsosque lucrifacere Deo sua nobis cooperante gratia valeamus, hoc est quod profecto desideranter exquirimus, ad id nostrae mentis sedulo destinamus affectum ac circa illud diligenti studio et studiosa diligentia vigilamus. Nos ambigimus autem, quin ad huiusmodi nostrum desiderium assequendum divinatorum eloquiorum sit expositio congrua ipsorumque fidelis praedicatio admodum opportuna. Sed nec ignoramus, quin et haec prominoscantur inaniter vacuaque redire, si auribus linguarum loquentis ignorantium proferantur. Ideoque illius, cuius vicem in terris, licet immeriti, gerimus imitantes exemplum, qui ituros per universum mundum ad evangelizandum apostolos in omni linguarum genere forte voluit eruditos viris catholicis notitiam linguarum habentibus, quibus utuntur infideles praecipue, abundare sanctam affectamus ecclesiam, qui infideles ipsos sciant et valeant sacris institutis intruere, christicolarumque collegio per doctrinam christianae fidei ac susceptionem sacri baptismatis aggregare. Ut igitur peritia linguarum huiusmodi possit habiliter per instructionis efficaciam obtineri, hoc sacro aprobante concilio scholas in subscriptarum linguarum generibus, ubicumque Romanam curiam residere contingerit, nec non in Parisiensi et Oxoniensi, Bononiensi et Salmantino studiis providimus erigendas, statuentes ut in quolibet locorum ipsorum teneantur viri catholici, sufficientem habentes Hebraicae, Arabicae et Chaldaee linguarum notitiam, duo videlicet uniuscuiusque linguae peritiae, qui scholas regant inibi, et libros de linguis ipsis in latinum fideliter transferentes, alios linguas ipsas solícite doceant earumque peritiam studiosa in illos instructione transfundant, ut instructi et edocti sufficienter in linguis huiusmodi fructum speratum possint Deo auctore producere, fidem propugnaturi salubriter in ipsos populos infideles. Quibus equidem in Romana Curia legentibus per sedem apostolicam, in studiis vero Parisiensi per regem Franciae, in Oxoniensi Angliae, Scottiae, Hiberniae ac Waliae, in Bononiensi per Italiam, in Salamantino per Hispaniae praelatos, monasteria, capitula, conventus, collegia exempta et non exempta, et ecclesiarum rectores in stipendiis competentibus et sumptibus volumus provideri, contributionis onere singulis iuxta facultatem exigentiam imponendo, privilegiis et exemptionibus quibuscunque contrariis nequaquam obstantibus, quibus tamen nolumus quoad alia praeiudicium generari.*

Referint-se a aquest decret Schenk⁵⁸ diu en la seva obra:

“Entre los diversos planes presentados al Papa referentes a la cruzada y sus medios, merece citarse por su originalidad el del mallorquín Raimundo Lulio. Nada más anunciarse la convocatoria del concilio, Lulio se puso a redactar el *Liber de acquisitione Terrae Sanctae*⁵⁹, que entregó personalmente a Clemente V y a los cardenales. Más que el aspecto militar de la cruzada, estudiado también por él, se detiene en el aspecto religioso. Su meta es la conversión de los infieles. Para ello quiere que jóvenes misioneros aprendan el árabe, griego, hebreo y tártaro. A este fin propone la fundación de colegios misionales. Hay que reconocer que a su celo se debió el decreto inserto en las Clementinas [suplement a les Decretals], en el cual se ordena que, tanto en la curia romana como en las Universidades de París, Oxford, Bolonia y Salamanca se funden cátedras de hebreo, árabe, caldeo y griego.”

⁵⁷ Concilium Viennense 1311-1312, Decretum 24 (*Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, ediderunt Joseph ALBERIGO - Joseph A. DOSSETTI - Perikles P. JOANNOU - Claudius LEONARDI - Paulus PRODI, Bologna: Istituto per le scienze religiose, 1973, pp. 379-380).

⁵⁸ Juan Eduardo SCHENK, “Centralización Pontificia y tendencias nacionales”, dins *Historia de la Iglesia*, dir. por A. FLICHE-V. MARTIN, vol. XI, València, Edicep, 1975, p. 216.

⁵⁹ Eugène KAMAR, *Projet de Raymon Lull «De acquisitione Terrae Sanctae» (Introduction et édition critique du texte)*: Studia Orientalia Christiana. Collectanea 6 (1961) 103-131.

Afegim que és interessant l'esment de les diverses llengües orientals a estudiar en les noves catedres. També remarquem el seriós realisme de la intenció del Concili, que es reconeix en la previsió de rendes per fer possibles les catedres universitàries.

5. CONCLUSIONS

El punt de partida era Inocenci III i el d'arribada el Concili de Vienne, aquest principi i aquest final donen un marc temporal, el segle XIII. El pontificat del Papa Inocenci III en l'inici del segle amb els seus plans de reforma va donar cobertura canònica a dominics i franciscans, que van ser un element de ruptura i de renovació dins l'Església. Entre els primers es van fundar els *studia linguarum*, i podríem dir que en l'esperit dels segons es va crear l'escola de Miramar a Mallorca; però com hem vist també fou un Papa de les croades, i deixant de banda l'èxit o fracàs militar tant de la "Quarta croada", com de l'ofensiva cristiana a la Península Ibèrica, o de les lluites per eradicar l'heretgia, podria ben ser que ell i els seus coetanis s'anessin convençant que la violència, la guerra i la repressió mai no serien suficients.

És ben cert que en el segle XIII subsisteix encara l'esperit de croada, però també cal dir que les escoles de llengües suposaven un contrapunt gens menyspreable, la consciència que caliaconvèncer amb la paraula i convertir amb arguments. El diàleg, el coneixement mutu i l'aproximació per vies pacífiques tenen més recorregut que el domini per la força.

Per això una primera conclusió general pot ser la següent: les escoles de llengües de mitjans del segle XIII també són fruit d'una maduració en la consciència europea de la inutilitat de la guerra i de com poden ser de productius el coneixement de l'altre, l'entesa i l'intercanvi. Cal posar de relleu que els nous ordes mendicants tenien un programa evangelitzador renovat per un major coneixement de la pròpia fe i pel testimoniatge de vida, i això els feia llançar a la missió entre els infidels convençuts que tenien quelcom aportar als altres. Les traduccions de l'àrab al llatí (segle XII), els testimonis de Pedro Alfons (s. XI) o Gerbert d'Aurillac (s. X) evidencien que la vella cultura medieval europea mirava amb admiració la superioritat dels progressos científics de la civilització àrab, i que els qui volien adquirir aquests coneixements havien d'anar a la Península Ibèrica per aprendre una ciència més racional, més científica, més elevada que la pròpia. Però en el segle XIII hi ha un canvi de situació; la cultura cristiana segueix rebent molt de l'Orient musulmà, és potser el segle on es dona més traspàs de sabers, i amb tot el cristianisme es veu amb prou arguments com per convertir de bon grat musulmans i jueus. Els *studia linguarum* dels dominics i Miramar de Llull, recolzats pels monarques de la Corona d'Aragó interessats en el projecte, constituïren les primers escoles de llengües orientals en l'Europa Medieval.

Encara caldria apuntar algunes conclusions més específiques sobre les escoles de llengües orientals dominicana i lul·liana:

Sense negar l'interès missional dels qui es preparaven amb l'estudi de l'àrab o l'hebreu, ben segur que tots s'adonaven de la riquesa del món cultural en el quan entraven per la llengua. Si bé els estudiants de les escoles de llengües volien difondre l'Evangelí, també podien aprendre

molt dels altres, la llengua tant és útil per donar com per rebre⁶⁰. Podria ser una hipòtesi a considerar que les escoles de llengües no només haguessin tingut un horitzó exclusivament adoctrinador o catequitzador.

Encara que no coneixem els programes de les escoles de llengües tot fa pensar que en aquestes s'utilitzaven materials cultes com el *Vocabulista in arabigo*. Si l'opinió de la crítica sobre l'autoria del dominic Ramon Martí fos més unànime aquest punt seria clar; amb tot els mossarabismes estudiats per Griffin (molts d'ells d'origen català, com ja se n'havia adonat Shiaparelli) i la coincidència que l'obra i les escoles siguin en el mateix segle XIII, fan pensar que seria ben estrany que fos desconeguda per les escoles. Fins i tot és molt possible que coneguessin el Glossari de Leiden (s. XII) encara que una obra com el "Glossari" no estigués pensada per a estudiants com els del *studia linguarum*.

L'escolàstica universitària havia d'influir en el mètode d'aprenentatge de les escoles de llengües. La lectura de textos, que cada vegada més s'anava fent de manera silenciosa, demanava una memòria visual, esquemàtica, racional, que havia d'influir en l'estudi de la llengua, sense menystenir-ne l'aspecte auditiu necessari, que estava assegurat per la presència del mestre jueu o musulmà.

Les diferències entre les escoles de llengües i la institució universitària, no serien tant en el mètode d'ensenyament, ni el rigor intel·lectual; que en el cas de Ramon Martí sabem que era alt, sinó en el lligam que conservaven els nous ordes mendicants amb la tradició monàstica, on la lectura dels textos era més global, més meditativa, més lenta, no tant utilitarista, en el sentit que el saber ja és un fi en ell mateix. És molt possible que les escoles estiguessin a cavall entre l'escolàstica per la part d'aprenentatge gramatical i apologètic, i la meditació contemplativa per la part de l'assimilació profunda.

Les escoles de llengües tenien dues vessants una filològica i una altra apologètica. I sembla altament probable que a l'entorn seu es generessin tant una obra lexicogràfica com el *Vocabulista in arabigo*, com obres de disputa teològica com la *Summa contra gentes* de Tomàs d'Aquino, o el *Pugio Fidei* de Ramon Martí.

Un antecedent cultural a les escoles de llengües, són les traduccions al llatí (s. XII) i particularment la traducció de l'Alcorà de Robert de Ketton i Hermann de Carintia, que també havien de traduir altres obres islàmiques. L'aprenentatge d'una llengua i la traducció de la mateixa llengua són àmbits diferents, però que tenen en comú aquesta mateixa llengua àrab i també l'horitzó apologètic.

Els *studia linguarum* són el precedent de les càtedres de llengües orientals de les grans universitats d'Europa en l'Edat mitjana. El concili de Vienne del Delfinat en mostra la connexió.

---

⁶⁰Recordem el cas significatiu del menoret fra Anselm Turmeda, que passà del cristianisme a l'Islam.

6. APÈNDIXS

6.1. *Quadre d'assignatures del baxillerat i la llicenciatura vers 1231-1240 segons el ms. 109 de Ripoll (Arxiu de la Corona d'Aragó).*

I. TEORICA

RATIONALIS

Trivium

1° Retòrica

2° Gramàtica (23 columnes del ms.)

3° Lògica (60 columnes)

Priscià

Donat

a) De esse logicae: tot del'Organon aristotèlic

b) De bene esse logicae

Porfiri: Isagoge

Boecio (Gibert de la Porrée: Liber sex principiorum)

NATURALIS

1° Metafísica (½ columna)

Aristòtil

Metafísica Vetus

Metafísica Nova

Liber de causis

2ª Matemàtiques

Astronomia : Tolomeu

Geometria: Euclides; Nicòmac

Aritmètica: Boeci

Música: Boeci

Quadrivium

3° Física (1 columna)

Aristòtil: Física, De Caelo, De anima, De animalibus, Meteora,...

Alfred de Sareschel: De motu cordis

II PRACTICA

MORALE:

de solutione Filosofia: Ciceró

Aristòtil, Plató, Boeci: De officiis, Leges et decreta,

Etica nova

Etica vetus, Timeu. De consolatione philosophiae

TEOLOGICA

6.2. *Algunes veus de terminologia religiosa, que apareixen en l'edició crítica de Federico Corriente del "Vocabulista in arabigo".*

BRK, rebre un una benedicció.

BŠR, evangelitzar .

TWB, donar la oportunitat de retractar-se , epítet de la divinitat.

JM^s, reunir , Esglési, F. Corriente anota aquest comentari en una nota "esto no era uso real de dialecto, sino parte del intento de los catequistas de asimilar los nombres de las instituciones cristianas a las musulmanas para facilitar las conversiones".

JML, comunió de los sants = jumlat aṣṣāliḥīm.

ḤŠR, congregar, dia de la resurrecció, dia del judici.

HNF, musulmans purs, ortodoxos, ḥanafī.

ḤWR , caminant, també el sentit d'apòstol.

XLŠ, honrar sincerament a Déu, també pur, purgatori, en una nota F. Corriente diu que es podria tractar d'un error.

XLQ, xallāq creador.

XN^s - humiliar-se a Déu.

D'D - dā'ud - David.

DJL, addajjāl, anticrist.

DRNQ, durūnq esclavina dels místics, vestimenta religiosa.

D^sW, pregar a Déu.

RZQ, demanar a Déu l'aliment per sostenir-se.

ZBR, cantar, també en el sentit de cantar un salm.

ZMR, Salm.

ZNDQ, aplicat a los mazdeus, sentit d'heretge.

ZNR, cingol, F. Corriente ho defineix com "distintiu dels cristians" es tracta del cordó amb què el sacerdot se cenyeix l'alba per celebrar els oficis divins.

ZHD, renunciar al món.

SBT, guardar el dissabte, el "sabbat" jueu.

SBḤ, lloar a Déu.

ŠRK, "cort de porcs" pecat.

ŠLḤ, pau – rectitud moral,.

ṢBC, també con el sentit d' eremita.

ṢTL, inactivo, heretge que nega els atributs de Déu.

ṢFF, ser cast, honest.

ṢMD, batejar.

ṢWD, dia de la resurrecció.

ṢYS, Jesús.

GṢS, batejar.

QDR, atribut diví, Totpoderós.

QRB, oferir un sacrifici.

QRN, ser ungit, l'arrel d'aquesta paraula és corn , podria ser que tingués relació amb les uncions tirant oli amb un cor, també en el baptisme s'ungeix.

QRY, donar hospitalitat, també congregar-se.

QṢDN, Caldeus, paraula que arriba a la llengua àrab a través de la tradició arameo-cristiana de en les traduccions de la Bíblia.
 QWM, aixecar-se, ressuscitar, “quyāmat almasīh” Pasqua.
 KṬLQ, kaṭūliqī catòlic.
 KNS, kanīсах església.
 LZȲ, queixar-se, 4 rt infern de la escatologia islàmica destinada a Iblīs.
 LWT, practicar la sodomia de Lot, sebons l’episodi de Sodoma.
 MZD, escola alcorànica, també oratori, adaptació de mašjid.
 MSH, almasīh Crist.
 MSh, III musūhcilici, eina per donar-se penitència.
 MLK I, malakūt asmā regne cels, també l’àngel que vigila la penes del infern.
 MLK, àngel.
 MLL, fer una religió o comunitat.
 MWS, navalla, cria de navalla, també MUSĀ³ Moisés.
 MYK⁷L, Miquel, amb el significat de qui como Déu.
 NB⁷, enviat, profeta.
 NŠR, publicar, dia de la resurrecció.
 NŠR, cristià, fer-se cristià.
 NṬF, gota de semen que desenvolupa la criatura. L’Alcorà té una dotzena d’aleies on explica el miracle de la criatura a partir de la gota de semen.
 NWB, convertir-se.
 NWN, Jonás, literalment “de la ballena” dū nnūn.
 NJR, emigrat amb el profeta.
 HLL, hilāl, noviluni – lloar Déu.
 HWY, primer infern (del hipòcrites, delsincrèduls), la Taula, S 5, 112- 5.
 HYD II, judaïtzar, fer-se jueu.
 WḤY, inspirar (Déu)
 W⁵Z, MAWĀ⁵IZ, predicació, exhortació.
 WFQ, reconciliar (Déu).
 WQY, pietós temorós de Déu.
 WLY, tenir una càrrec, també en el sentit santificar-se.
 YḤY, Joan (el baptista nom islàmica) Johannes.
 YHD, Judes(hb jēhūdā).

7. BIBLIOGRAFIA

AZAIS, Yvone.; THOUZELLIER, Cristina; FLICHE, Augustin (1975) “El programa pontificio de Inocencio III”, “La reconquista latina en Oriente (1198-1204)”, “La represión de la herejía”, “La reforma de la Iglesia” dins *Historia de la Iglesia*, A. FLICHE-V. MARTINDIR., vol. X, Valencia: Edicep, 12-198.

CHELLINI, Jean (1991) *Histoire religieuse de l'Occident médiéval*, Paris: Hachette.

COLL, José M^a (1944) “Escuelas de lenguas orientales en los siglos XIII-XIV. Período raimundiano,” *Analecta Sacra Tarraconesia* 17, 115-138; COLL, José M^a (1945) “Escuelas de lenguas orientales en los siglos XIII y XIV. Período postraimundianos,” *Analecta Sacra Tarraconesia*, 18, 59-89; COLL, José M^a (1946) “Escuelas de lenguas orientales en los siglos XIII y XIV. Controversias y misiones a los judíos” *Analecta Sacra Tarraconesia*, 19, 217-40.

COLOMER, Eusebi (1988) “Ramon Llull i Ramon Martí”, *Estudios Lulianos* 28, 1-37.

Conciliorum Oecumenicorum Decreta (1977) ediderunt Joseph ALBERIGO - Joseph A. DOSSETTI - Perikles P. JOANNOU - Claudius LEONARDI - Paulus PRODI, Bologna: Istituto per le scienze religiose, 379-380.

CORRIENTE, Federico (1989) *El léxico árabe andalusí según el Vocabulista in Arabigo*, Madrid: Universidad Complutense de Madrid; CORRIENTE, Federico (1997) “La lexicografía árabe en España: Pasado, Presente y Futuro”, dins. Miguel HERNANDO y Gonzalo FERNÁNDEZ (coords.), *Pensamiento y circulación de las ideas en el Mediterráneo: el papel de la traducción*, Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha, 133-135.

GRIFFIN, David (1961) *Los mozarabismos del “Vocabulista” atribuido a Ramon Martí*, Madrid: Maestre.

HAMESSE, Jacqueline (2011) “El modelo escolástico de la lectura”, dins, Guglielmo CAVALLO y Roger CHARTIER (dirs.), *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Madrid: Taurus, 145-164.

KAMAR, Eugène (1961) «Projet de Raymon Llull «De acquisitione Terrae Sanctae» (Introduction et édition critique du texte)» *Studia Orientalia Christiana. Collectanea* 6, 103-131.

LLULL, Ramon (2012) *Vida coetània*, Gabriel ENSENYAT, ed., Muro (Balears): Ensiola editorial.

MAATAOUI, Mohamed el-Madkouri (1999) “Las escuela de traductores en la edad media” dins *La enseñanza en la edad media: X Semana de Estudios Medievales*, Nájera, 97-128.

MANSILLA, Demetrio (1944) “*La Curia romana y el Reino de Castilla en un momento decisivo de la historia*”, Burgos; MANSILLA, Demetrio (1945) “*Iglesia castellano-leonesa y Curia Romana en los tiempos de don Fernando*”, Madrid; MANSILLA, Demetrio (1954): “Inocencio III y los reinos hispanicos” *Anthologica Annua* 2.

MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José (2007) *La ignorància y negligència de los latinos ante la riqueza de los estudios árabes*, Discurso de recepció: Barcelona, Real Acadèmia de Buenas Letras de

Barcelona; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José (1995) “Traducciones arabo-latinas en Murcia” *Filologia mediolatina* 2, ;49-257.

MILLÁN, Joaquín (2012) *Pedro Nolasco, el otro redentor*, Lleida: Instituto histórico Padre Faustino Gazulla.

OLIVER, Antoni (1956) *Táctica de propaganda y motivos literarios en las cartas antiheréticas de Inocencio III*, Felanitx (Mallorca).

ROBLES, Laureano (1980) “El *studium arabicum* del Capítulo dominicano de Toledo de 1250. Antecedentes del Miramar de Ramon Llull”, *Studia Lulliana* 24, 23-47.

SAENGER, Paul (2011) “La lectura en los últimos siglos de la Edad Media”, dins Guglielmo CAVALLO y Roger CHARTIER (dirs.) *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Madrid: Taurus, 165-192.

SCHENK, Juan Eduardo (1975) “Centralización Pontificia y tendencias nacionales”, dins, *Historia de la Iglesia*, dir. A. FLICHE-V. MARTIN, vol. XI, València: Edicep, p. 215-219.

VERNET, Juan (1999) *Lo que Europa debe al Islam de España*, Barcelona: El Acantilado.

VILANOVA, Evangelista (1984) *Història de la teologia cristiana*, vol I, Barcelona: Herder.

VILLALBA, Pere (2015) *Ramon Llull. Escriptor i filòsof de la diferència. Palma de Mallorca 1232-1316*, Bellaterra: Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona